

FOLYAMATOSAN JÁTSZOTT SZEREP

A börtön világa a művészeti programok tükrében

FLIEGAUF GERGELY kriminológussal és pszichológussal PROICS LILLA kritikus beszélgett.

– *Hogyan működhet a börtönben külsős támogató vagy művészeti program?*

Fliegauf Gergely: Ebben egyáltalán nem vagyok kompetens, csak hozzávetőleges a tudásom: a hivatalos ügymenet, amelyet jogszabályok, illetve büntetés-végrehajtási belső rendelkezések szabályoznak, nagyon szögletes. Az informális módja viszont az, hogy a börtönparancsnokhoz kell fordulni: az ember konzultációs időpontot kér egy rövid levélben, amelyben bemutatja a programot és a társulatot. Akinek szerencséje van, azt esetleg fogadják is. Jóváhagyás után a programot még az Országos Börtönparancsnoksággal is egyeztetni kell. Amennyiben sikerül kellőképp meggyőzni a parancsnokot, akkor az egyeztetést ő maga fogja kezdeményezni. A parancsnok nagyon figyel arra, hányan és kik mennek be a börtönbe, mit akarnak egész pontosan, és milyen típusú fogvatartottakkal akarnak dolgozni. Tudni kell, hogy a büntetés-végrehajtás mostanában nagyon túlterhelt, és az ilyesmi mindenképpen többletfeladatként jelenik meg.

– *Tehát megvalósíthatók programok, nincs velük szemben általános elvi kifogás.*

F. G.: A büntetés-végrehajtási szakmapolitika ma az, hogy legyen rend és fegyelem, illetve teljes foglalkoztatottság, ami a munkáltatást, a tanulást és az egyéb programokat jelenti. Ahhoz egyébként némi kreativitás is kell, hogy a parancsnok vagy valamelyik beosztottja úgy tudja beleilleszteni az érkező programot az adott rendszerbe, hogy az ne okozzon fennakadást a belső működésben. Szakmai véleményem szerint – bár öt éve otthagytam a büntetés-végrehajtást – minden művészeti és önismereti munka rendkívüli módon hasznos.

– *Általánosságban milyen közegbe érkezik egy ilyen program?*

F. G.: Amikor valaki bekerül egy zárkába, az elmondhatatlanul éles helyzet, mert az első három percben szinte minden sok évre eldől. Ebben az is benne van, hogyan fog a fogvatartott véccére menni, hogyan ír levelet a hozzátartozóinak, hogyan mehet ki a zárkából. Az érdekeiket jól érvényesítő rabok általában kiemelkedően jó színészek, ugyanakkor a macsóságukban inkább mennyiségi különbségek vannak, semmint minőségiek. Ez az önreprezentáció pedig sajnos idővel a hozzátartozók felé is működik. De annak ellenére, hogy ezt a szerepet folyamatosan játsszák, van egy belső arcuk is, amit a művészi munkában szerencsés esetben valamelyest ki is tudnak fejezni – én börtönrajzok elemzésével is foglalkozom, mintegy hobbiból, és azt látom, hogy a szelf még művészi eszközzel is



nagyon nehezen hozzáférhető a számukra. Ugyanakkor már a folyamat, egy kép elkészítése vagy egy színházi próba is hatalmas felszabadító erővel hat.

– *Mitől jó egy színházi munkafolyamat ott bent?*

F. G.: Lényegében nem lehet rosszul csinálni. Ami önismertet és tartást ad, az nagyon komolyan tud hatni – még akkor is, ha esztétikailag kevésbé érvényes. Aki egy alkotó és/vagy terápiás helyzetben elkezd magáról gondolkodni, újramérlegel múltbéli eseményeket, megértheti azt is, mi vezette oda, ahol éppen tart. Gyakran nagyon sablonos dolgok születnek, néha pedig olyan szimbolikákkal folyik a munka, amelyeknek más az eredeti szándékuk, mint amit abból a kívülállók érteni vélnek, de ez nem baj. Jelentős változáson mehet át az, aki a családja előtt is meg tud mutatni magából valami más emberi minőséget azon felül, hogy legfeljebb az anyagiakról képes gondoskodni. Valamit létrehozni hatalmas siker. Vagyis siker, ha már nemcsak attól menő valaki – mondanom sem kell, a börtön-menőség ad egy tartást –, hogy a börtönbe beküldött cigaretták nála kötnek ki, mert elveszi a többiektől, hanem attól, hogy valami figyelemreméltó dologban vesz részt. Ötvenből egyszer az is megesik, hogy valaki a művészi munka által képes radikálisan változtatni azon, hogyan viselkedik másokkal. Van egy rabokat

illető fontos fogalom, a reziliencia, ami azt jelenti, hogy a nehéz körülmények ellenére valaki felhagy a bűnözéssel és az azzal kapcsolatos magatartásmintákkal. Ez a reziliencia ugyanúgy elérhető vallás- vagy pszichoterápia által, mert ezek élményszerűsége nagyon hasonlóan tud hatni. Egy ilyen változás nemcsak tartást ad, hanem megérinti a személyiséget is, és elemi hatással lehet a későbbi, börtönön kívüli életre is.

– *Gondolom, annak is van társadalmi következménye, ha semmi hasonló élmény nem éri az adott személyt a büntetése letöltése során.*

F. G.: Magyarországon szerencsére nagyon kevés tényleges életfogytiglanos van, de akik hosszú büntetés után szabadulnak, jellemzően roncsként kerülnek ki, amivel ráadásul nagyon komoly problémákat is okoznak. Ha a börtön kicsit nyitottabb, és vannak olyan fogvatartottak, akik különféle programokban vehetnek részt, ezek a károk csökkenthetők.

– *Ha jól tudom, manapság nem ez a szemlélet az uralkodó.*

F. G.: Most valóban nem ez a szakpolitika, hanem az, hogy mindenkit dolgoztatni kell, mondván, attól válnak a fogvatartottak később a társadalom hasznos tagjaivá. A munkával töltött idő a börtönben legfeljebb nyolc óra lehet, amit kiegészíthetne bármilyen más, mondjuk hasznos művészeti tevékenység is. Minderről persze a legfelsőbb szinten döntenek. Újabban a demonizált civil szervezetek okán változott meg a szakpolitika – mindenekelőtt a jogvédő szervezetek lettek nemkívánatosak, és ezt terjesztették ki a többi, valamilyen módon rehabilitációval foglalkozó civil szervezetre is. Ezeknek az elképzeléseknek az az alapja, hogy a börtön a külvilágtól elkülöníthető.

– *És kontrollálható, ami bent történik?*

F. G.: Egyes elképzelések szerint igen. Ugyanakkor a börtön mindent felnagyít, intenzívvé tesz és kiélesít. Előfordul, hogy egy rab csak azért működik együtt valakivel, hogy ne kelljen fent lennie a zárkában, ahogy olyan is van, hogy elkezd bízni valakiben, akiben egyszer csak csalatkozik, és ezzel vége is a jó munkakapcsolatnak. Feltételezem, egy színházi munkában is kihívás, hogy az ember személyes legyen, de ne intim – ez a kihívás a börtönben jelentősen fokozódik. A kívülről érkezők azokról a játszmákról nem is tudnak, ki hogyan kerül be egy színházi csoportba, mert a börtön munkatársai választják ki a résztvevőket. De indirekt módon a fogvatartottak is tudnak hatni, és képesek megakadályozni, hogy ez vagy az csatlakozzon a csoporthoz. Előállhat tehát olyan helyzet, hogy valaki, aki jól tudott volna együttműködni egy projektben, vagy lényegesen jobban, mint akik belekerültek, úgy szenved meg a helyzetet, hogy arról kevesen tudnak. Ez egy komoly morális dilemma. A börtön továbbá abban is speciális, hogy ott olyan emberek is vannak, akik kizárólag ártani tudnak – és ha egy ilyen személy belekerül a csoportmunkába, akkor ott minden csakis róla fog szólni. Az pedig közel sem kézenfekvő, kik és milyenek ezek az emberek, vannak köztük nagyon intelligensek is. Adott esetben csak egészen lassan derül ki, hogy ki az, aki azért szállt be egy ilyen csoportba, hogy átvegye az irányítást, ugyanis elképesztő érzékkel találja meg az emberek gyengéit, és aztán lelkiileg kínozza egyik vagy másik társát, amit egy más közegből jött ember akkor sem vesz feltétlenül észre, ha az orra előtt történik. És ezek a csak ártani képes rabok gyakran kerülnek bele a művészeti csoportokba, mert rendkívül erős bennük a szereplési vágy.

– *A Szegedi Thealter Fesztivál tizenhárom éve együttműködik a Csillagbörtönrel, és minden évben bemehettünk megnézni egy előadást az elítéltekkel együtt. Feltűnt, hogy évekkal ezelőtt a rabok kosaraztak, fociztak az udvaron, az utóbbi években nem láttam ilyet, csak hatalmasra gyúrt alakokat.*

MICHEL FOUCAULT: Felügyelet és büntetés (szemelvények)

A büntetés tehát afelé halad, hogy a büntetőeljárás legrejtettebb része legyen. Ez több következménnyel jár: elhagyja a szinte mindennapos észlelés területét, hogy az elvont lelkiismeret régiójába lépjen; nem látható mértéktől, hanem elkerülhetetlenségétől várja hatékonyságát; ez a büntetés bizonyossága, és már nem az a lealacsonyító színház, amelynek el kellene fordítani a büntőt; a példát statuáló büntetés szerkezete új áttételre kapcsol. Ebből fakad, hogy az igazságszolgáltatás többé nem veszi magára nyilvánosan az alkalmazásához kötődő erőszakot. Ha ő is, vagy lesújt, ez nem erejének magasztalása ezután, hanem önmaga egyik eleme, amelyet kénytelen eltűrni, de amelyről nem szívesen ad számot [...]. Ezen túl másképpen oszlik meg a botrány és a fény; maga a büntetőítélet fogja negatív és egyértelmű jellel megjelölni az elkövetőt: nyilvánosságot kap tehát a vita és az ítélet meghozatala: de a végrehajtás mintha szégyentöbblet volna, amelyet az igazságszolgáltatás szégyell kiróni az elítéltre; távotartja tehát magát, igyekszik mindig másra bízni, a titok pecsétje alatt. Csúnya dolog büntethetőnek lenni, de büntetni se nagy dicsőség.

A fegyelmi hatalom azonban úgy működik, hogy láthatatlan; azokra viszont, akik alája tartoznak, kötelező láthatóságot kényszerít.

A „megfigyelés” alá vétel természetesen hosszabbítja meg a fegyelmező módszerekkel és vizsgálati eljárásokkal elárasztott igazságszolgáltatást. Mi csodálkozni való van azon, hogy a modern büntetőrendszer eszköze a cellákra osztott börtön lett, ritmusos időbeosztásával, kötelező munkavégzésével, felügyeleti és feljegyző szerveivel, a normalitás uraival, akik átveszik és meg is sokszorozzák a bíró funkcióit? Miért is csodálkoznánk, hogy a börtön a gyárakra hasonlít, az iskolákra, kaszárnyákra, kórházakra, s hogy ezek egytől egyig a börtönre hasonlítanak? [...] A börtön nem más, mint egy kicsit szigorúbb kaszárnya, egy kíméletlen iskola vagy egy nyomasztó üzem, végső soron minőségileg nem különbözik tőlük.

[...] naivság volna azt hinni, hogy a törvényt mindenki számára hozták mindenki nevében; okosabb beismerni, hogy néhányan hozták és néhány embert sújt; hogy elvben minden állampolgárra kötelező, de főként a legszámosabb és a legkevésbé felvilágosult osztályokhoz szól; hogy a politikai vagy polgári törvényekkel ellentétben, a büntetőjog alkalmazása nem egyenlően vonatkozik mindenkire, hogy a bíróságokon nem az egész társadalom ítélkezik egyik tagja fölött, hanem a rendre szánt társadalmi csoport sújtja a rendtelenségre hajlamos másikat.

[...] a börtön igencsak sikeresen termelte ki a bűnözést, a törvénytelenég specifikus típusát, politikailag vagy gazdaságilag kevésbé veszélyes – sőt, végső soron hasznosítható – formáját; sikerült bűnözőket kitermelnie, egy látszólag a társadalom szélére szoruló, de központilag ellenőrzött közeget; sikerült kitermelnie a bűnözőt, mint patológiált alanyt.

A foglyok? Az „emberiség legszerencsétlenebb és legelnyomottabb” fele.

Fordította FÁZSY ANIKÓ és CSÜRÖS KLÁRA,
Budapest: Gondolat, 1990.

F. G.: A börtön hagyományosan is az egyik legmacsőbb közeg, alapvetően szexista és rasszista. Az évek során észrevehető mértékbeli eltérések pedig a külső társadalmi közeg változásait tükrözik. Ha az igazságszolgáltatás teljesen érzéketlen egyes társadalmi igazságtalanságokra, a börtön hatalmas nyomás alatt van, ahogy azok is, akik bent vannak. Erre a gyúrás adekvát válasz. De kitüntetett figyelemmel hallgatják, igénylik a rapet és a hip-hopot is. Akkor is, ha nyilvánvalóan nem értik a szövegét, de érzik, és tisztában vannak azzal, hogy róluk szól. A rabok pontosan látják a társadalmi igazságtalanságokat. Ők nem a gépezet részei, nem úgy, mint az örök, akik ha egyszer csak valamiért rálátnak az egészre, gyakran fel is mondanak. Börtönben csak az tud vezető lenni, aki képes erre máshogy nézni, és a hatalmát jól megtartani. Ez nem azt jelenti, hogy vérengző állat módjára bármit megenged magának – azt a rabok nem hagyják –, de aki börtönörként furmányosan, cselekkel, ármánnyal meg tudja erősíteni a hatalmát, azt sajnos a legveszedelmesebb rabok is elfogadják.

– *Ez azt jelenti, hogy akik a büntetésük letöltése után kijönnek, ugyanolyan veszélyesek a társadalomra, mint korábban, ha nem veszélyesebbek?*

F. G.: Igen, ez azt jelenti. Nem véletlenül vannak egészen más szemléletű börtönök Európában – számtalan nyugat-európai intézményben jártam, és láttam másféle működést. Szervezettebb programok vannak, sok fogvatartott helyzetén tudnak javítani hosszú távú, hatékony munkával, aminek a vége a társadalomba való visszailleszkedés segítése.

– *Egyébként egy szigorúan zárt rendszerben honnan vannak azok a szerek, akár legális fehérjéporok, amelyek nélkül nem lehetne ennyi izmot építeni?*

F. G.: A társadalom azt hiszi, hogy a börtön jó, mert feltételezi, hogy a börtön képes irányítani a rabok sorsát, de ez nem így van. Például a hivatalosan engedélyezett holmikon kívül minden egyéb dolog úgy kerül be, hogy a személyzet passzívan vagy aktívan részt vesz ennek az illegális lebonyolításában. Ezzel tulajdonképpen még tovább erősíti az egyébként is fokozott erő-, erőszak- és érdekérvényesítés-kultuszt. A börtön, ha így működik, rafináltabb és eltökéltebb bűnözésre tanít. Ugyanakkor olvasat kérdése is, amit látunk. Hans Kelsen filozófiája azt mondatja velem, hogy a börtönben az előző társadalmi rendek fossziliái vannak, a jogrendszerek előtti viszonyok. Az emberek

azt hiszik, már alig élnek a világon természeti népek – márpedig élnek: a börtönben. Ez egzotikus. Foucault azt mondja, a börtön kitermelt egy bűnözői réteget, amelyik korábban nem létezett: visszaesők a börtönök előtt nem voltak. Rengeteg izgalmas elmélet beszél a börtön működéséről, ezek közül a legtöbb meg is állja a helyét, ugyanakkor sok olyan tudományos szöveg is születik, amelyikből hiányzik a mélyebb terepismeret. Közben vannak olyanok, akik a bent töltött idő alatt tényleg jelentős tudásra, rengeteg gyakorlati ismeretre tesznek szert, de nem tudják megfogalmazni, rendszerezni azokat.

– *A büntetés-végrehajtás keretei közt terápiával, segítséggel, színházi munkával foglalkozók képesek egyszerre a fogvatartókkal és a fogvatartottakkal is korrektek lenni?*

F. G.: A fogvatartottak egyetlen dolgot figyelnek: a jó szándékot. Egy börtön vezetősége pedig az engedelmességet. Ez egy olyan szerepkonfliktus, ami felőröl. A jog nem moralizál, de az életben alig van helyzet, ahol nincs jelen a morál. Bibó is írt arról, hogy a váci börtönben fel volt festve a falra: „Ne csak őrizd, gyűljöld is!” A feliratot aztán eltüntették, de a legendája és a szellemisége nem veszett ki. És egy ilyen közegben, ahol anynyi mindent nem lehet kimondani, nehéz úgy dolgozni, hogy az ember megfeleljen a saját elvárásainak. Amikor huszonhét éves voltam, a börtönből áthelyeztek a parancsnokságra, mert felismerték a kutatási affinitásomat, és az ottani munkából már csak két napom volt hátra, amiről odabent mindenki tudott. A fogvatartottak az aulában álltak a Munkába Állítási Bizottságra várva, úgy negyvenen. Ilyen alkalmakkor mindannyian frissen borotváltak és rendezettek, hiszen itt dől el, hogy dolgozhatnak-e – és köztudott, hogy mindenki dolgozni akar. Éppen át kellett mennem az aulán, és biztos voltam benne, hogy semmi jelét nem fogják adni annak, hogy tudják, elmegyek – a rabok ugyanis egymás előtt egyáltalán nem szoktak személyes vagy érzelmi alapú gesztusokat tenni, hiszen azt a legkönnyebb gyengeségnek dekódolni. És ahogy mentem el előttük – szinte mind idősebbek voltak nálam –, néhányan biccentettek, mások rám se néztek. Aztán az egyikük megszólalt, és annyit mondott nyomatékosan: a nevelő. Akkor rám néztek mind, és olyan intenzitással áradt felém a hálájuk, amelyet soha elképzelni sem tudtam volna. Egy börtönben voltam, a világ legrosszabb helyén, és nem éreztem a testsúlyomat. Szó szerint felemeltek az irántam való érzésükkel, ami nagyon elgondolkodtatott.

HIRDETÉS

HANGOSÍTÓ

A SZÍNHÁZ FOLYÓIRAT PODCASTJA

Fiatal „faltörők” – formabontó színház

A novemberi podcast vendégei:
Berecz Zsuzsa, Cserne Klára és
Szabó Veronika

www.szinhaz.net